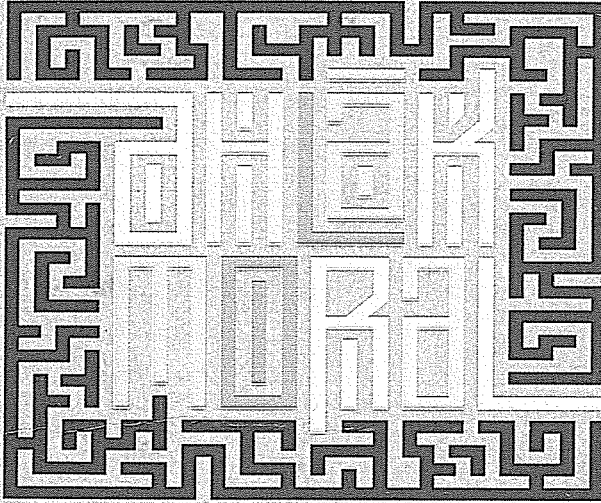

ÇAĞIMIZIN
AHLÂK
BUNALIMI
ve ÇÖZÜM ARAYIŞLARI

Prof. Dr. Keith WARD | Doç. Dr. Celâl TÜNER | Prof. Dr. Recep KILIÇ
Prof. Dr. Recep ŞENTÜRK | Prof. Dr. Hermann HÄRING | Prof. Dr. İlhan KUTLUER
Prof. Dr. Ahmet YAMAN | Prof. Dr. Muhammad Zainiy UTHMAN | Yard. Doç. Dr.
Ahmettin ALTUN | Prof. Dr. Mawil İzzî DİEN | Prof. Dr. Ahmet Cevat ACAR
Prof. Dr. Mustafa KÖYLÜ | Yard. Doç. Dr. Hızır Murat KÖSE | Prof. Dr. Mehmet Fatih ANDI

BU KİTAP
İSLAMİ İLİMLER
ARAŞTIRMA VAKFI
TARAFINDAN
HAZIRLANMIŞTIR

ensar
neşriyat

VI

İSLÂM AHLÂKININ AMELÎ BOYUTU: İlkeler ve Uygulamalar

Ahmet YAMAN*

Giriş

Dünya toplumlarının, bu arada müslümanların en önemli yoksunluğunun ahlâk; dolayısıyla en başta gelen sorununun erdemsizlik olduğunu söylemek, bir indirgeme ya da genelleme değil, bir gerçeği tesbit olacaktır. Bu tebliği dinleyen veya okuyan herhangi birinin, çevresinde yapacağı kısa süreli bir gözlem, sorunun boyutları hakkında yeterince fikir verecek ve tesbitimizin doğruluğunu teyit edecektir.

Böyle bir gözlem sadedinde bu satırları yazarken şahit olduğumuz onlarca eylemin içinden rastgele seçtiğim şu birkaç örnek, herhalde mikro/bireysel ve makro/toplumsal ahlâkı önceleyen bir hayat, eğitim ve yönetim anlayışına ne kadar muhtaç olduğumuzu hissettirecektir:

- Boğaziçi Elektrik Dağıtım AŞ'nin (BEDAŞ) yaptırdığı araştırma, Türkiye'de kaçak elektrik kullanım oranının yüzde 22,5 olduğunu ortaya koydu. Araştırmaya göre, kaçak elektrik kullanımı nedeniyle bütçede oluşan bir yıllık açık 2 milyar doların üzerine çıktı.¹
- Ödeme gücü bulunmayan vatandaşların tedavi giderlerinin yeşil kart verilerek devlet tarafından karşılanmasına ilişkin kanununun 18 Haziran 1992'de kabul edilmesinden bu yana, toplam 15 milyon 18 bin 779 kişiye yeşil kart verildi. Sağlık Bakanlığı son 2 yılda 81 il ve 923 ilçede yaptığı geniş kapsamlı incelemelerde milyonlarca kişinin haksız yere yeşil kart kullandığını tespit ederek Türkiye genelinde 5 milyon 873 bin 134 yeşil kartı iptal etti.²

* Prof. Dr., Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (ayaman@selcuk.edu.tr).

¹ Anadolu Ajansı, 18.08.2005.

² <http://www.medimagazin.com.tr> (21.05.2008.)

- Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonu (TMSF) Başkanı Ahmet Ertürk, hortumlanan bankaların toplam maliyetinin faiziyle birlikte 60 milyar doları bulduğunu söyledi ve şunu ekledi: "Bunun sadece 16 milyar dolarını tahsil edebildik."³
- Alanya'ya bağlı Mahmutlar beldesinde yaşayan Suna Çoban, Yeliz (4) ve Salih Efe (3) adlı çocuklarını, tanıdığı bir avukatın bürosuna bırakıp kaçtı. Adı açıklanmayan avukat çocukları Sosyal Hizmetler Müdürlüğü'ne teslim etti. Minik Salih'in önceden kalp ameliyatı geçirdiği öğrenilirken, Sosyal Hizmetler İlçe Müdürlüğü, çocukların babasına Konya'da ulaştı. Telefon görüşmesinde babanın, çocuklarını kabul etmeyeceğini söylediği öğrenildi. Yetkililer anneyi bulmak için çalışmalarını sürdürüyor.⁴
- Bursa'da geçen hafta 11 yaşındaki oğlu Tahsin'e, stadyum ve helikopter kiralayıp, şarkıcı getirerek 3 gün 3 gece milyon dolarlık sünnet düğünü yapan emlakçı İ.D'nin, 2007 yılında vergi dairesine 8 bin 500 YTL kazanç bildirdiği ve sadece 1.325 YTL vergi ödediği ortaya çıktı.⁵
- Amasya'da 64 yaşındaki adamın, yıllarca tecavüz ettiği öz kızı ile vahşeti ortaya çıkartan erkek kardeşi koruma altına alındı. 8 çocuk babası M.A., iddiaya göre, 3 yıl önce öz kızı 25 yaşındaki N.A.'ya tecavüz etmeye başladı. Yıllarca babasının tecavüzüne uğrayan N.A., geçen yıl hamile kaldı. Olayın ortaya çıkmaması için sapık baba, öz kızına evde doğum yaptırdı ve kızının doğurduğu kendi bebeğini öldürdükten sonra evlerinin bahçesine gömdü.⁶

Örneklerin uç ve münferit olabileceği itirazı, adli ya da idârî kayıtlara geçen benzeri pek çok olayın varlığı yanında, kanımızı donduracak olan şu resmî açıklamayla da cevaplanabilir:

"TBMM Dilekçe Komisyonu Başkanı AKP İstanbul Milletvekili Alev Dedegil, ensestin (aile içi cinsel ilişki) Türkiye'de oldukça yaygın ve trajik hale geldiğini, acil önlem alınması gerektiğini söyledi. Dedegil, İstanbul İl Teşkilatı tarafından düzenlenen bir konferans sırasında ensest ile ilgili soruların yer aldığı bir anket formunu yaklaşık bin kadına dağıttıklarını ve ortaya çıkan sonucun kendilerini çok şaşırttığını söyledi. Sonuçları spekülasyona yol açacağı için vermek istemeyen Dedegil, 'Trajik bir sonuç çıktı. Ensestin yaygın boyutta olduğunu gösterdi. Kadınlar formu doldurduktan sonra küçük kâğıtlara yazılmış notları elime sıkıştırıp yardım istedi. Bu notlarda, kayınpeder, kardeş, baba ve dedeleri tarafından taciz edildiklerini belirtiyorlardı' dedi."⁷

Bu birkaç örnek vesilesiyle bile fark edileceği üzere amelî ahlâk konusunda sorun derindir, çok boyutludur ve hayâfidir.⁸ Sorunun çözümüne katkı sağlamak ümidiyle işbu tebliğde iki aşamada İslâm'ın

³ Akşam Gazetesi 16.12.2007.

⁴ Sabah Gazetesi 28.08.2008.

⁵ Sabah Gazetesi 28.08.2008.

⁶ Sabah Gazetesi 08.08.2008.

⁷ Sabah Gazetesi 13.04.2008.

⁸ Modern dünyadaki ahlâk yoksunluğuna ve mevcut ahlâk anlayışlarının eleştirel tahliline ilişkin olarak bkz. Ross Poole, *Ahlâk ve Modernlik* (çev. M. Küçük), İstanbul 1993.

amelî ahlâk anlayışı sunulmaya çalışılacaktır. Önce İslâm'ın ana kaynaklarından hareketle konunun teorik çerçevesi çizilecek, sonra da temel erdemler göz önüne alınarak somut belirlemeler yapılacaktır.

I. İSLÂM AMELÎ AHLÂKININ TEORİK ÇERÇEVESİ

A. Amelî Ahlâkın Kaynağı

Ahlâk felsefecilerinin genellikle dile getirdiği gibi amelî ahlâk, metafizik, fitrî ve vicdanî değer ve erdemlerin düşünce, söz ve davranışlarla somutlaşmış halidir. Bu şu anlama gelir: Ahlâk insanın ürettiği bir değer değil, onu aşan bir olgudur dolayısıyla aşkın bir kaynağa sahiptir.

İnsan yapa geldiği ya da göre geldiği eylemleri bir noktadan sonra kanıksayıp onların bütünüyle meşru olduğunu zannedebilir. Fakat bu zannında ne kadar isabetlidir ve söz konusu eylemler gerçekte ne kadar ahlâkîdir? Bir başka ifadeyle, metafizik, fitrî ve vicdanî değerlerle acaba ne kadar uyumludur? Bunlar her zaman can yakan ve vicdan titreten sorular olmuştur. Evet, gerçekte insanı aşan, benim ürünüm olmayan, bunun için de istismar ve yönlendirmelerime kapalı olan aşkın kaynak açısından ne nedir ve ne kadar ahlâkîdir?

İnsanlık, bu sorunun cevabını alabilmek için tarih boyunca iki merciye müracaat etmiştir: Din ve Felsefe.

Akl, duygu, bilinç ve tecrübeye dayanan ikincisi de benim gibi zaafarla dolu ve muhtâc-ı himmet bir beşeriyet ürünü olduğuna göre onun önerileri de, doğruluğu kesin ve her bakımdan güvenilir bulunmayabilecektir. Kaldı ki, doğru-yanlış ve ahlâkî-gayrı ahlâkî belirlemede filozoflar ve felsefe ekolleri arasında görülen yoğun tartışmalar⁹ da bahsi geçen tereddüdü beslemektedir. Öyleyse doğru-yanlışın, hak-bâtılın, iyi-kötünün kaynağı ve ölçütü aşkın yani insanüstü olmalıdır ki, bu da dindir.¹⁰ Ahlâkın oluşumunda idenin, duygunun, aklın, sezginin, vicdanın ve tecrübenin kuşkusuz rolü vardır, ama bu gerçek, onların ahlâkın kaynağını oluşturduğu anlamına gelmez. Bu unsurlar da esasen Tanrı'nın ihsan ve formatlamasıyla işlevsel olurlar.¹¹

⁹ İlkçağdan günümüze ahlâk felsefeleri ve tartışmaları konusunda bkz. Bedia Akarsu, *Ahlâk Öğretileri*, İstanbul 1982; Coşkun Can Aktan, *Ahlak ve Ahlak Felsefesi*, İstanbul 1999; Hüsameddin Erdem, *Ahlak Felsefesi*, Konya 2009.

¹⁰ bkz. Ahmed Naîm, *Ahlâk-ı İslâmiyye Esasları*, İstanbul 1340-1342, s. 5-6; bkz., Nielsen, Kai, *Ethics Without God*, New York 1990, s. 70 vd.; Recep Kılıç, *Ahlâkın Dinî Temeli*, Ankara 1996, s. 85 vd.

¹¹ Krş. Fârâbî, *Risâletü't-Tenbîh alâ Sebîli's-Saâde* (thk. S. Halifât), Ammân 1987, s. 190-193; Burhaneddin Tatar, "Ahlâkın Kaynağı", *İslâma Giriş: Ana Konulara Yeni Yaklaşımlar*,

Köken itibariyle İlahî olmayan kimi dinlerin mensuplarıyla, hiçbir dine inanmayan tanrıtanımayanların da belli ahlâkî standartlara sahip oldukları gerekçesinden hareketle, ahlâkın dinden bağımsız olduğu ileri sürülebilir. Bu yaklaşım, şu sorulara cevap verilebilirse bir anlam taşıyacaktır: Bu kimselerin ahlâk standartlarının nicelik yönü nedir? Bu standartları neye göre benimsemişlerdir? Kaynak salt akıl ise, onu şekillendiren kimdir/nedir? Bireyin toplumdan, kültürden, vicdandan ve duygudan bağımsız olduğu söylenebilir mi? Söylenemezse toplumun, kültürün, vicdanın ve duygunun yapacağı iyi-kötü nitelemesinin kaynağı nedir?

Dahası ilave edilebilecek bu sorular da bizi, yine kaçınılmaz olarak ahlâkın son tahlilde fitrat, daha genel söylemiyle din kaynaklı bir gerçeklik alanı olduğu sonucuna götürecektir. Nitekim belli bir inanç ve kültürle ilişkilendirilmeksizin “küresel ahlâk” adıyla bazı soyut değerleri savunanlar da bir biçimde dünya dinleriyle irtibat kurmakta kalmışlardır. Öyle ki, “küresel ahlâk” söyleminin kurucu ismi olan katolik papaz Hans Küng, dinlerin göz ardı edildiği ahlâk anlayışlarının ahlâk bunalımını aşmaya yetmeyeceğinden bahisle kendi *küresel ahlâk* teorisini şöyle tanımlamıştır: “Doğmatik farklılıklarına rağmen bütün dinler tarafından kabul edilen, aynı zamanda herhangi bir dine inanmayanlarca da desteklenebilecek bağlayıcı değerler, ölçütler ve temel davranışlar üzerinde mutabakat sağlamaktır.”¹²

Ahlâkın bu aşkın kaynağına daha yakından bir bakışla şu noktaların altını çizebiliriz:

Semavî dinlerin ortak bildirimine göre insan, yaratılmışlar âleminin en saygını ve özünde İlahî nefes bulunan bir varlıktır.¹³ Diğer taraftan aynı insanın doğasında “birbirinin düşmanı olma” niteliği de bulunmaktadır.¹⁴ Bu iki zıt özellikle donanmış olarak dünyadaki serüvenine başlayan insan, doğruyu sadece vicdanî yetenekleriyle veya deneme-yanılma tecrübesiyle bulmak zorunda bırakılmamıştır. Unutuldukça ya da tahrif edildikçe yenilenen İlahî mesajla mutlak iyi ve

Ankara 2006, s. 208; bkz. Henri Bergson, *Ahlâk ile Dinin İki Kaynağı* (çev. M. Karasan), İstanbul 1967, türlü yerler.

¹² Küresel ahlâkçuların değişmez dört temel ilkesi vardır: *Öldürme! Hırsızlık yapma! Yalan söyleme! Cinsel ahlâksızlık yapma!* Geniş bilgi için bkz. Hümeýra Karagözođlu, *Hans Küng’ün Küresel Ahlak Düşüncesi*, (yüksek lisans tezi), M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2008.

¹³ İsrâ, 17/70; Tîn 95/4; Hicr 15/28-29; Secde 32/9; Tevrat, “Tekvîn”, 1/26.

¹⁴ Bakara, 2/36; A’râf 4/24.

mutlak hayır daima kendisine gösterilmiş, bu değerlerin karşıtları da anlatılarak onlara karşı uyanık olması uyarısı yapılmıştır.¹⁵

Birçokları yanında özellikle şu âyetler, ahlâkın rabbânî ve fitrî olup son tahlilde dînî bir temele dayandığını açıklamaktadır:

“Biz onların kalplerinde kin namına ne varsa söküp attık. Orada önlerinde ırmaklar akar. “Hamd, bizi buna erİştiren Allah’a mahsustur. Eğer Allah’ın bizi erİştirmesi olmasaydı, biz kendiliğimize doğru yolu bulmuş olamazdık. Rabbimizin peygamberleri gerçekten bize hakkı getirmişler” derler. Onlara, “İşte yaptığınız iyi işler sayesinde kendisine varis kıldığınız cennet!” diye seslenilir.”¹⁶

“Allah’a karşı gelmekten sakınan kimselere: “Rabbiniz ne indirdi?” diye sorulduğunda, onlar: “Hayır/Katıksız iyiliği!” diye cevap verirler. İyilikte devamlı olanlar bu dünyada iyilik bulacaklardır; böylelerinin öte dünyada tutacakları yurt çok daha hayırlı olacaktır. Allah’a karşı gelmekten sakınanların yurdu ne güzeldir.”¹⁷

“Şüphesiz Allah, adaleti, iyilik yapmayı, yakınlarla yardım etmeyi emreder; hayâsızlığı, fenalık ve azgınlığı da yasaklar. O, düşünüp tutasınız diye size öğüt veriyor.”¹⁸

“Hakka yönelen bir kimse olarak yüzünü dine çevir. Allah’ın insan bünyesine nakşettiği fıtrata uygun davran. Allah’ın yaratmasında hiçbir değiştirme yoktur. İşte bu dosdoğru dindir. Fakat insanların çoğu bilmezler.”¹⁹

“Gerçek şu ki, Biz ona yolu-yöntemi gösterdik; şükredici, ya da nankör olması artık kendisine kalmıştır.”²⁰

“Nefse ve onu düzgün bir biçimde şekillendirip ona kötülük duygusunu ve kötülükten sakınma yeteneğini ilham edene andolsun ki, nefsinin arındırılan kurtuluşa ermiştir.”²¹

Bütün bu irşad ve uyarılar, esasen insanın daha çok, toplumsal bir varlık olmasıyla anlamlandırılabilir. Öyle ki, inanç esaslarını bile bu anlam dairesine almak mümkündür. Zira tek başına yaşayan bir insana imanının kazandıracağı şeyler olmakla birlikte, onun asıl değeri toplum içinde ortaya çıkar. İnanıcı sağlam, dini bütün bir mü’minin arınmış-durulmuş hali, yanında hemcinsi yoksa sırf teolojik bir tatmin aracı olmanın ötesinde pratikte bir yansımaya sahip olamaz. Onun içindir ki iman, sonuçlarını büyük ölçüde toplum içinde doğuran bir değerdir. “Hangi iman daha değerlidir?” sorusuna “İyi ahlâk” cevabını

¹⁵ Meselâ bkz. Bakara 2/213; İbrahim 14/27; Şems 91/8-10.

¹⁶ A’raf, 7/43.

¹⁷ Nahl, 16/30.

¹⁸ Nahl, 16/90.

¹⁹ Rûm, 30/30.

²⁰ İnsan, 76/3.

²¹ Şems, 91/8.

verip²² “İman açısından müminlerin en kâmilî, ahlâkı en iyi olanıdır” buyururken²³ Hz.Peygamber (s.a.), herhalde bu gerçeğe işaret ediyor olsa gerektir.

Geldiğimiz bu noktada ahlâkla itikadın yani imanın çok yakın bir ilişki içinde olduğu anlaşılmaktadır. Kur’ân’ın pek çok âyeti hem bu ilişkiye hem de bunun bir adım ötesinde, ahlâkın maddî yaptırımını norm halini almış biçimi olan hukukun iman ile olan ilişkisine işaret etmektedir:

“Artık “Rabbimiz Allah’tır” diyen ve sonra da dosdoğru olanlar ne bir korkuya kapılırlar, ne de üzüntüye.”²⁴

“Ancak, namaz kılanlar başka. Onlar, namazlarına devam eden kimselerdir. Onlar, mallarında; isteyenler ve (istemeyip) mahrum kalanlar için belli bir hak bulunan kimselerdir. Onlar, ceza gününü tasdik eden kimselerdir. Onlar, Rablerinin azabından korkan kimselerdir. Zira Rablerinin azabından emin olunamaz. Onlar, mahrem yerlerini koruyan kimselerdir. Ancak eşleri, yahut sahip oldukları cariyeleleri başka. Çünkü onlar (eşleri ve cariyeleleri ile olan ilişkileri konusunda) emananmazlar. Kim bunun ötesini isterse, işte onlar sınırı aşan kimselerdir. Onlar, emanetlerini ve verdikleri sözü gözetemeyen kimselerdir. Onlar, şahitliklerini dosdoğru yapan kimselerdir. Onlar, namazlarını titizlikle koruyan kimselerdir. İşte onlar cennetlerde ikram göreceklere.”²⁵

“Onun için kim (elinde bulunandan) verir, Allah’a karşı gelmekten sakınır ve en güzel sözü (kelime-i tevhîdi) tasdik ederse, biz onu huzur ve rahatlığa giden yola kolayca iletiriz. Fakat kim cimrilik eder, kendi-kendine yeterli olduğunu zannederse ve en güzel sözü (kelime-i tevhîdi) yalanlarsa, biz de onu zorluğa ve sıkıntıya giden yola kolayca iletiriz.”²⁶

“Ama hayır, Rabbine andolsun ki onlar, aralarında anlaşmazlığa düştükleri her konuda seni hakem yapmadıkça ve sonra da senin kararına kalplerinde hiçbir burukluk duymaksızın tam bir teslimiyetle tâbi olmadıkça, inanmış olmazlar.”²⁷

Hz.Peygamber’in (s.a.) “Allah’a iman ettim de, ardından da dosdoğru ol!”²⁸ buyruğu ile “İman açısından müminlerin en kâmilî, ahlâkı en iyi olanıdır”²⁹, “Ben güzel ahlâkı tamamlamak için gönderildim”³⁰ ve “Zina eden o sırada mümin olarak zina etmez, hırsızlık yapan o sırada mümin olarak çalmaz, içki içen o sırada mümin olarak içmez, kıymetli bir eşyayı insan-

²² Müsned, 4/385.

²³ Ebu Dâvûd, “Sünnet” 14; Tirmizî, “İman” 6; Müsned, 2/250, 5/89.

²⁴ Ahkâf, 46/13.

²⁵ Meâric, 70/22-35.

²⁶ Leyl, 92/5-10.

²⁷ Nisâ, 4/65. Bunların yanında yetmişden fazla ayette iman ve sâlih amel birlikteliğine vurgu yapılmıştır.

²⁸ Müslim, “İman” 62; Müsned, 3/413; bkz. Tirmizî, “Zühâ” 61; İbn Mâce, Fiten” 12.

²⁹ Ebû Dâvûd, “Sünnet” 14; Tirmizî, “İman” 6; Müsned, 2/250; 5/89.

³⁰ Muvatta, “Husnî'l-Huluk” 8.

ların gözleri önünde yağmalayan o sırada mümin olarak yağmalamaz!"³¹; hatta daha açık bir üslûpla "Kişi zina ettiği zaman iman ondan çıkar gider"³² gibi sözlerinde de aynı ilişkiyi görmek mümkündür. Onun şu gönülden duası, imanla bu yakın ilişkiye sahip olan ahlâkın aynı zamanda kaynağını göstermesi bakımından çok açıktır:

"Allahum! Bana ahlâkın en güzelini nasip et; zira senden başkası en güzel ahlâka ulaştıramaz. Allahum! Beni kötü ahlâktan da koru; zira senden başka hiç kimse kötü ahlâktan koruyamaz."³³

Ebü Hanîfe'nin "İmanın kaynağı kalptir, uzantıları ise bütün organlardır"³⁴ sözü, bu gerçeğin müslüman bilincine yansıyan bir sonucudur.

Ahlâkın kaynağını Allah'ın yaratma, belirleme ve bildiriminde gören İslâm bilginleri, genel olarak amel kelimesiyle ifade ettikleri ahlâkî bütünlüğün korunmasının aynı zamanda bir *Allah hakkı* olduğunu belirtmişlerdir. Elest Bezmi'nde Allah'ı Rab olarak tanıdığını ikrar eden³⁵ ve bunun sonucunda yeryüzünü o Rabb'in bildirimleri doğrultusunda imar edip yönetme emanetini yüklenen³⁶ insanoglu, verdiği söze sadık kalıp düşünce, söz ve davranışlarında ahlâkî bütünlüğü sağladığı ölçüde Rabb'inin hakkını yerine getirebilecektir. Aksi halde onu bekleyen şey, hüsrana olacaktır. Ünlü Hanefî bilgini Debûsî (ö. 430/1039) bu silsileyi şöyle formüle eder:

Allah'ın insanlar üzerindeki hakları dört kademelidir. Önce onun varlığına delalet eden âyetleri/işaretleri inceleme kademesi gelir ki, buna "nazar" denir. Sonra bu âyet ve işaretlerin zorunlu sonucu olan "itikad" safhasına geçilir. Onu da yaratıcıya verilen sözün ve ona tam teslimiyetin gereği olan "ibadet/amel" derecesi izler. Kademe, yasak fiillerin işlenmesi halinde hemen cezasının verileceğini ifade eden "ecziye" ile tamamlanır.³⁷

³¹ Buhârî, "Mezâlim" 30; "Hudûd" 1; Müslim, "İman" 100; İbn Mâce, "Fiten" 3; Müsned, 2/317, 386

³² Ebü Dâvûd, "Sümnet" 15; "Hudûd" 1; Tirmizî, "İman" 11.

³³ Nesâî, "İftitâh" 16, 17.

³⁴ Ebü Hanîfe, *el-Fıkhü'l-Ebsat*, İmam-ı Azam'ın Beş Eseri (çev. M. Öz), İstanbul 1981, içinde s. 63 (Ma'dinüh ve müstekarruh el-kalb ve fer'uh fi'l-cesed).

³⁵ A'râf. 7/172.

³⁶ Ahzâb. 33/72.

³⁷ Debûsî, *Takvîmü'l-Edille*, Beyrut 2001, s. 421-422. Serahsî de (ö. 483/1090) salt bilginin bir anlam taşımayacağını, olgunlaşmayı ancak onun en güzel şekliyle (itkân) eyleme dökülmesinin sağlayacağını belirtir. Bkz. *Usûlü's-Serahsî*, Beyrut 1993, 1/10.

B. Amelî Ahlâkın Özellikleri

1. Özde iyilik ve samimiyet esastır; şekil ikinci plandadır. "İnsanın kıymet-i ahlâkiyyesi, a'mâl-i zâhiresinden ziyade niyeti ilemdir. Hüsn-i niyete iktirân etmeyen ef'âl, kıymet-i ahlâkiyyeyi hâiz değildir."³⁸ Böyle olduğu içindir ki, etik anlayışlarında samimiyete yer vermeyen ahlâk felsefeleri, müslüman bakış açısına göre eksiktir.

"Gerçek erdemlilik (birr), yüzünüzü doğuya veya batıya çevirmeniz ile ilgili değildir. Ama gerçek erdem sahibi, Allah'a, âhîret gününe, vahye ve peygamberlere inanan, servetini –kendisi için ne kadar kıymetli olsa da- akrabasına, yetimlere, ihtiyaç sahiplerine, yolculara, yardım isteyenlere ve insanları kölelikten kurtarmaya harcayan; namazında devamlı ve dikkatli olan ve zekât yükümlülüğünü ifa eden kişidir ve söz verdiklerinde sözlerini tutan, felaket, zorluk ve sıkıntı anlarında sabredenlerdir. İşte onlardır sadakatlerini gösterenler ve işte onlardır takva bilincinde olanlar."³⁹

"Bunlar, mallarını insanlara gösteriş için harcayan, Allah'a ve âhîret gününe de inanmayan kimselerdir. Şeytan kimin arkadaşı olursa, o ne kötü arkadaştır."⁴⁰

"Münafıklar, Allah'ı aldatmaya çalışırlar. Allah da onların bu çabalarını başlarına geçirir. Onlar, namaza kalktıkları zaman tembel tembel kalkarlar, insanlara gösteriş yaparlar ve Allah'ı pek az anarlar."⁴¹

"Yazıklar olsun o namaz kılanlara ki, onlar namazlarını ciddiye almazlar. Onlar gösteriş yaparlar ve küçük bir yardıma bile engel olurlar."⁴²

Bu âyetler yanında şu Peygamber sözleri de özde iyilik ilkesini ortaya koymaktadır:

"Eylemler niyetlere göre değerlendirilir. Kişinin niyeti neyse eline geçecek olan da odur..."⁴³

"Bilin ki Allah sizin görünüşlerinize, bedenlerinize, mallarınıza bakmaz; o sizin kalplerinize ve amellerinize bakar."⁴⁴

2. Yukarıdaki özelliklerle bağlantılı olarak, kuvveden fiile çıkmayan yani eyleme dönüşmeyen düşünce ve niyetlerin bile, dünyada olmasa da âhîrette mutlaka bir karşılığı olacaktır:

"Göklerdeki her şey, yerdeki her şey Allah'ındır. İcinizdekini açığa vursanız da, gizleseniz de Allah sizi, onunla sorguya çeker de dilediğini bağışlar, dilediğine azap eder. Allah'ın gücü her şeye hakkıyla yeter."⁴⁵

³⁸ Ahmed Hamdi Akseki, *Ahlâk Dersleri*, İstanbul 1968, s. 92.

³⁹ Bakara 2/177.

⁴⁰ Nisâ 4/38.

⁴¹ Nisâ 4/142.

⁴² Mâûn 107/4-5.

⁴³ Buhârî, "*Bed'ü'l-vahy*" 1; "*İman*" 41; Müslim, "*İmâret*" 155; Ebû Dâvûd, "*Talâk*" 11.

⁴⁴ Müslim, "*Bir*" 32-33; İbn Mâce, "*Zühhd*" 9; Müsned, 2/285, 539.

⁴⁵ Bakara 2/284.

"Hakkında kesin bilgi sahibi olmadığın şeyin peşine düşme! Çünkü kulak, göz ve kalp, bunların hepsi bundan sorguya çekilecektir!"⁴⁶

"Andolsun, insanı biz yarattık ve nefsinin ona verdiği vesveseyi de biz biliriz. Çünkü biz, ona şah damarından daha yakınız."⁴⁷

"Bir kimse iyilik yapmaya niyet eder ve bunu gerçekleştirirse on sevap alır; sevabı yedyüze kadar çıkabilir. Eğer kötü bir işe niyet eder de bunu yaparsa bir günah alır. Kötülüğü yapmaktan kendi gönlüyle vazgeçerse bir sevap alır."⁴⁸

Bu bakımdan bireyin sürekli olarak kendisini kontrol etmesi ve uyanık olması istenmiştir. Bu husus ahlâk bilgilerincede, mücâhede ve riyâzatla iradenin eğitilmesi biçiminde ele alınmıştır.⁴⁹

3. İster ruhu ilgilendirsin ister beden ya da mal ile yapılıns bütün eylemlerde dengeli olmak esastır. Şu dînî metinler bu gerçeği dile getirir:

"Öyle ise emrolunduğun gibi dosdoğru ol! Beraberindeki tövbe edenler de dosdoğru olsunlar! Hak ve adalet ölçülerini aşmayın! Şüphesiz O, yaptıklarınızı hakkıyla görür."⁵⁰

"Onlar, harcadıklarında ne israf ne de cimrilik edenlerdir. Onların harcamaları, bu ikisi arası dengeli bir harcamadır."⁵¹

"Allah'ın sana verdiği şeylerle âhîret yurdunu kazanmaya bak! Dünyadan da nasibini unutma!"⁵²

"Allah, size ancak leş, kan, domuz eti ve Allah'tan başkası adına kesileni haram kıldı. Ama kim mecbur olur da, istismar etmeksizin ve zaruret ölçüsünü aşmaksızın yemek zorunda kalırsa, ona günah yoktur. Şüphesiz, Allah çok bağışlayandır, çok merhamet edendir."⁵³

"...Bana bakın! Allah'a andolsun ki, ben sizin ondan en çok korkunuz ve en çok sakınmanız. Bununla beraber ben bazı günlerde oruç tutar bazılarında tutmam. Geceleri namaz da kılarım uyurum da. Kadınlarla da evlenirim. Her kim benim bu (dengeli) uygulama biçimimden yüz çevirirse benden değildir."⁵⁴

Dengeli olmak, Aristo'dan itibaren en temel ahlâk ilkesi olarak kabul edilmiştir. Müslüman düşünürlerin de benimseyip ondan naklettikleri üzere ahlâk, nefsin üç temel gücü olan *akıl*, *şehvet* ve *gazabın*

⁴⁶ İsrâ 17/36.

⁴⁷ Kâf 50/16.

⁴⁸ Buhârî, "Rikâk" 31; Müslim, "İman" 203-207.

⁴⁹ Gazzâlî, *Mizânü'l-Amel* (thk. S.Dünya), Kahire 1964, s. 255 vd.; a.mlf., *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, İstanbul 1985, 3/40-41; Mustafa Çağrı, *Gazzâlî'ye Göre İslâm Ahlâkı*, İstanbul 1982, s. 88-105.

⁵⁰ Hüd 11/112,

⁵¹ Furkân 25/67.

⁵² Kasas 28/77.

⁵³ Bakara 2/173.

⁵⁴ Buhârî, "Nikâh" 1; Müslim, "Nikâh" 5; Nesâî, "Nikâh" 4.

sırasıyla hikmet, iffet ve şecaat halindeki denge/vasat niteliklerine bürünmesiyle kendisini gösterir.⁵⁵

4. Güzel ahlâkın bireysel ve toplumsal düzeyde yerleşik ve başat bir karakter haline gelmesi hedeflenmiştir. Öyle ki, tıpkı müslüman ahlâkçılarının tanımlamalarında görüldüğü gibi⁵⁶ ahlâk/erdem bir meleke haline gelmeli ve kendiliğinden eyleme dönüşmelidir. Bunun için eğitim ve denetleme kanalları sürekli açık olmalıdır.

“Sizden, hayra çağıran ve iyiliği emredip kötülükten men eden bir topluluk bulunsun. İşte kurtuluşa erenler onlardır.”⁵⁷

“Ey iman edenler! Sabredin! Sabır yarışında düşmanlarınızı geçin! Hazırlıklı ve uyanık olun ve Allah’a karşı gelmekten sakının ki kurtuluşa eresiniz.”⁵⁸

“Erdemi ve takvayı geliştirmede birbirinizle yardımlaşın, kötülüğü ve düşmanlığı artırmada değil!”⁵⁹

“Erkek ve kadın müminlere gelince, onlar birbirlerinin yakınlarıdır; hep iyi ve doğru olanın yapılmasını özendirir, kötü ve zararlı olanın yapılmasına engel olurlar...”⁶⁰

5. Örnek alınmaması ve duya duya kanuksanır hale gelmemesi düşüncesiyle, dava konusu haline gelmediği sürece kötülüğün üzeri örtülür.

“Allah, bir kötülüğün, (ondan) zarar gören tarafından söylenmesi dışında, açıkça zikredilmesini sevmez. Allah gerçekten her şeyi duyan, her şeyi bilendir; sizin, açıktan ya da gizli, iyilik yapıp yapmadığınızı yahut (size yapılmış olan) bir kötülükten dolayı affediciliğinizi gösterip göstermediğinizi bilir. Unutmayın ki Allah, günahları bağışlayandır, kudret ve egemenliğinde sınırsızdır.”⁶¹

“Hakkında kesin bilgi sahibi olmadığın şeyin peşine düşme! Çünkü kulak, göz ve kalp, bunların hepsi bundan sorguya çekilecektir!”⁶²

“Birbirinizin gizli yönlerini araştırmayın ve arkanızdan birbirinizi çekiştirmeye kalkışmayın! Aranızdan, hiç ölmüş kardeşinin etini yemek isteyen kimse çıkar mı? Hayır, siz ondan öğrenirsiniz. Öyleyse Allah’tan sakının!...”⁶³

⁵⁵ Aristo, *İlmü'l-Ahlâk ilâ Nikomakos* (Arapçaya çev. A.Lüti Seyyid), Kahire 1924, s.231, 239, 246, 250 vd; Fârâbi, *Risâletü't-Tenbîh alâ Sebîlî's-Sâade*, s. 199-203; İbn Miskeveyh, *Tehzîbü'l-Ahlâk*, Mısır 1329, s. 13, 72; Gazzâlî, *Mizânü'l-Amel*, s. 264.

⁵⁶ bkz. İbn Miskeveyh, *age.*, s. 2, 54; Gazzâlî, *İhyâ*, 3/52; Kınalızâde Ali Çelebi, *Ahlâk-ı Alâî* (haz. M. Koç), İstanbul 1997, s. 99 (Hulk ki bir melekedir ki anın sebebi ile nefsten ef'âl suhûletle sâdir olur ve fikr ü reviyeye muhtâc olmaz); Tânevî, *Keşşâfı Istilâhâtü'l-Fünûn*, İstanbul 1984, 1/336.

⁵⁷ Âlü İmrân 3/104.

⁵⁸ Âlü İmrân 3/200.

⁵⁹ Mâide 5/2.

⁶⁰ Tevbe 9/71.

⁶¹ Nisâ 4/148, 149.

⁶² İsrâ 17/36.

"Dünyada bir kulun hatasını örten kimsenin, Allah da kıyamet gününde günahlarını örtbas eder."⁶⁴

Bu ilke dolayısıyladır ki, fakihler, doğrudan kul haklarını ilgilendirmeyen suçlarda, şahitliğin değil susup örtmenin daha uygun olacağı hükmünü benimsemişlerdir.⁶⁵ Nitekim zina yapan Mâiz isimli sahâbîyi itiraf etmesi için sıkıştıran kişiye Hz. Peygamber (s.a.) "*Onu elbisenle örtseydin senin için daha hayırlı olurdu*" buyurmuştur.⁶⁶ Hz. Ömer de (r.a.) bir kıza talip olan kimseye o kızın daha önce kötü bir fiil (muhtemelen zina) işlemiş olduğunu hatırlatan kişiyi şiddetle azarlamış ve "*sana ne oluyor ki, unutulmuş bir olayı hatırlatıyorsun!*" demiştir.⁶⁷

Söz konusu yaklaşım, kötülerin ya da suçluların cezalandırılmayıp aksine görmezden gelineceği biçiminde anlaşılmalıdır. Zira üzeri örtülecek fiiller, başkalarının ve kamunun haklarını ihlal etmeyen, zulüm olarak telakki edilmeyen ve bireysel boyutta kalan hatalı fiillerdir.

6. Ahlâkî davranışın hem dünyevî hem de uhrevî sonucu vardır. *Hayır, bir* (kapsamlı ve katıksız iyilik), *takva* ve *ma'ruf* (dine, akla ve ma'serî vicdana uygun) kavramlarının⁶⁸ temelini attığı insana yaraşır onurda bir hayat, onun kısa vadeli sonucudur. Bu sonuç, hazcı ve vazifeci ahlâk söylemleri dışarıda tutulursa, neredeyse bütün ahlâk düşünürleri tarafından "*saadet/mutluluk*" kelimesiyle özetlenmiştir.⁶⁹ Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) yorumuyla bu saadetin üç unsuru vardır: Lezzet, fayda ve güzellik. Ameller bu üç niteliği taşıdığı anda kişi dünyada mesut olacak, sonuç itibariyle âhirette de ebedî mutluluğa erecektir.⁷⁰

Erdemli davranışın uhrevî sonucu sadece *cennet* kelimesinde içeriğini bulacak somut bir ödülde ibaret değildir. Bunun ötesinde, keyfi-

⁶³ Hucurât 49/12.

⁶⁴ Müslim, "*Bir*" 72, *müslüman kul* kaydı taşıyan rivayet için bkz. Buhârî, "*Mezâlim*" 3; Müslim, "*Bir*" 58, 72; Ebû Dâvûd, "*Edeb*" 38; Tirmizî, "*Hudûd*" 3.

⁶⁵ Kudûrî, *el-Kitâb (el-Lübâb ile birlikte)*, Beyrut ty. (Dâru'l-Kitâbî'l-Arabî) 4/54; Şîrâzî, *et-Tenbîh fi'l-Fikhi's-Şâfiî*, Beyrut 1983, s. 271.

⁶⁶ Ebû Dâvûd, "*Hudûd*" 7; Muvatta, "*Hudûd*" 3; Müsned, 5/217.

⁶⁷ Muvatta, "*Nikâh*" 53.

⁶⁸ Toshîhiko Izutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlâkî Kavramlar* (çev. S. Ayaz), İstanbul 1991; Macid Fahri, *İslâm Ahlâk Teorileri* (çev. M. İskenderoğlu-A. Arkan), İstanbul 2004, s. 30 vd.

⁶⁹ Aristo, *İlmü'l-Ahlâk ilâ Nikomakos*, 1/175, 192, 218 ve türlü yerler; Fârâbî, *Risâletü't-Tenbîh alâ Sebîli's-Saâde*, s. 177 vd.; İbn Miskeveyh, age., s. 65 vd.

⁷⁰ Gazzâlî, *Mîzânü'l-Amel*, 136; Zeki Mübarek, *el-Ahlâk inde'l-Gazzâlî*, Kahire ty. (el-Mektebetü't-Ticâriyye) s. 123-124; Çağrııcı, age., s. 144.

yetini tam olarak ortaya koyamayacağımız çok daha önemli bir soyut sonuç vardır ki, bu, Allah'ın rızasını yani hoşnutluğunu ve sevgisini kazanmaktır. Hz. Peygamber tarafından "gözlerin görmediği, kulakların duymadığı ve aklın idrak edemeyeceği kadar harikulâde bir ödül" olarak⁷¹ müjdelenen cennet yanında bu soyut haz (rıdvân, vecchullah), mutluluğun da zirvesini oluşturmaktadır.

Söz konusu ilkeyi temellendiren bazı vahiy verilerini buraya kaydedelim:

"O, inanan erkeklere ve kadınlara, içinde yerleşip kalacakları, içlerinde derelerin, ırmakların çağıldadığı hasbahçeler vaad etmiştir; ve o esenlik dolu ebedî bahçelerde güzel ve ferah evler. Ve hepsinden daha üstünü de Allah'ın hoşnutluğu, hoşça kabulü. İşte budur, en büyük/en yüce bahtiyarlık!"⁷²

"Onların tek söyledikleri şuydu: "Ey Rabbimiz! Günahlarımızı ve işlerimizdeki aşırılıkları bağışla! Adımlarımızı sağlamlaştır ve hakikati inkâr edenlere karşı bize yardım et! Bunun üzerine Allah, onlara, hem bu dünya nimetlerini, hem de âhiretin en güzel nimetlerini bağışladı: Zira Allah, iyilik yapanları sever."⁷³

7. Ahlâkî alt yapının önce korunması sonra geliştirilip toplumsallaşması için iki vazgeçilmez araç öngörülmüştür: İbadet ve hukuk.

Birincisi, toplumsal açılımları olmakla beraber öncelikle tekil insanı özü itibariyle olgunlaştırıp benliğini aşmasını, böylece dinin itikadî, ahlâkî ve amelî hükümlerini gönülden bir benimsemeyle yerine getirmesini sağlar. Formel hukuk ise faziletlerin ihmâl ve reziletlerin irtikâp edilmesini vicdanî ve uhrevî yaptırımlarla önlemeye çalışan ahlâka kamusal yaptırım gücü ile destek sağlar.

İslâm'ın temel ibadetleri olan namazın her türlü çirkin (fahşâ) ve ahlâka aykırı (münker) fiillerden alıkoyacağı⁷⁴, zekâtın arındırıp (tezkiye) temizleyeceği (tathîr)⁷⁵, orucun kötülüklerden uzak durma iradesini (takva) kazandıracağı⁷⁶, haccın başta ümmet bilincini pekiştirmek üzere birçok faydasının (menâfi) olacağı⁷⁷ yönündeki İlahî beyanlar ahlâk-ibadet ilişkisinin boyutları hakkında dikkat çekici bilgiler vermektedir.⁷⁸

⁷¹ Buhârî, "Bed'ü'l-vahy" 8; Müslim, "Cennet" 5-6.

⁷² Tevbe 9/72.

⁷³ Âlû İmrân 3/147-148.

⁷⁴ Ankebût 29/45.

⁷⁵ Tevbe 9/103.

⁷⁶ Bakara 2/183.

⁷⁷ Hac 22/28.

⁷⁸ Söz konusu ilişki için ayrıca bkz. Hac 22/37, 77; Fâtr 35/10.

Ahlâkın işlevsel bir biçimde korunmasını sağlayan ikinci araca yani hukuka ve onunla ilişkisine gelince, ayrıntıları aşağıya bırakarak burada şu kadarını söyleyelim: Hukuk esasen ahlâktan türemiştir. Hukukun temin etmeye çalıştığı adalet, hakkaniyet, özgürlük, düzen, emniyet, vicdan bütünlüğü, iyiliği gerçekleştirme, kötülüğü giderme, erdem, mutluluk, insan haysiyeti, eşyayı ve mülkiyeti koruma vb. değerler hep ahlâkî içerik taşıyan değerlerdir. Söz konusu parça-bütün ilişkisi dolayısıyladır ki İbn Miskeveyh (ö. 421/1030) şer'î hukûkî hükümlerin salt hayır olduğunu⁷⁹ ve erdemli bir hayat için son nefese kadar onlara riayet edilmesi gerektiğini söyler.⁸⁰

8. Yukarıdaki özellik bize şu sonucu vermektedir: Güzel ahlâka sahip olmak, popüler anlamdaki dindarlığı aşan bir boyuttur. Dinin gereklerini şekil, sayı ve zaman itibarıyla özenli bir biçimde yerine getirmek diye tanımlayabileceğimiz bu popüler dindarlık algısı, ahlâkî faziletlerle donanıp reziletlerden uzak kalınmadığı ölçüde eksiktir. Dolayısıyla şekilî intizam ve devamlılık, erdemli olmaya yetmemektedir.

"Mallarını Allah yolunda harcayan, sonra da harcadıklarının peşinden (bunları) başa kalmayan ve gönül incitmeyenlerin, Rab'leri katında mükâfatları vardır. Onlar için korku yoktur. Onlar üzülmeyeceklerdir de. Güzel bir söz ve başlama, peşinden gönül kırma gelen bir sadakadan daha hayırlıdır. Allah, her bakımdan sınırsız zengindir, halimdir (mühlet verir)."⁸¹

"Ey insanlar! Şüphe yok ki, biz sizi bir erkek ve bir dişi den yarattık ve birbirinizi tanımanız için sizi boylara ve kabilelere ayırdık. Allah katında en değerli olanınız, O'na karşı gelmekten en çok sakınmanızdır. Şüphesiz Allah hakkıyla bilendir, hakkıyla haberdar olandır."⁸² âyetleri yanında şu Peygamber beyanları bu noktada çok çarpıcıdır:

"Nice oruç tutanlar vardır ki, aç ve susuz kalmaktan başka ellerine bir şey geçmez."⁸³

"Müflis kimdir bilir misiniz? Benim ümmetimin müflisi, kıyamet gününde namaz, oruç ve zekât ibadetlerini yerine getirmiş, ama bunun yanında şuna sövüp kötülümüş, buna zina iftirası atmış, falanın malını yemiş, filanın kanını dökmüş, berikini de dövmüş olarak gelecek kimsedir. Bunun sevapları o kötülük yaptığı kişilere dağıtılacaktır. Şayet ödeşmeden önce iyilikleri bitecek olursa bu defa onların günahlarından alınarak buna yüklenecek sonra da cehenneme atılacaktır."⁸⁴

⁷⁹ *Tehzîbü'l-Ahlâk*, s. 67, 97.

⁸⁰ *age.*, s. 85

⁸¹ Bakara 2/262-263.

⁸² Hucurât 49/13.

⁸³ İbn Mâce, "*Sıyâm*" 21.

⁸⁴ Müslim, "*Bir*" 59.

"Gündüzleri oruç tutup geceleri namaz kılan fakat kötü huylu olup da komşularına eziyet eden bir kimsede hayır yoktur, o cehennemliktir."⁸⁵

"Tartılmak üzere âhirette teraziye konulan amellerin en ağırı güzel ahlâktır. Zira güzel ahlâk sahibi, bu özelliği sayesinde oruç tutan ve namaz kılanların derecesine mutlaka ulaşır."⁸⁶

"Kıyamet gününde bana en sevimli ve en yakın olanınız, ahlâkı en güzel olanınızdır."⁸⁷

9. Ahlâk, hukuku da önceler. Zira hukuk asgarî ahlâktır ve aslında ahlâkın kamu otoritesinin maddî yaptırımına bağlanmış halidir. Bir başka ifadeyle ahlâk ve hukuk, insanı insan hüviyetine kavuşturan ve birbirini tamamlayan iki değer alanıdır.⁸⁸

Her ne kadar teoride, sübjektif iyi-hayır düzeni olarak ahlâk, objektif iyi-hayır düzeni olarak hukuk öngörülüyor ve böylece etik değerler birbirinden ayrılıyor görünse de⁸⁹, kesin hatlarıyla ahlâk-hukuk ayrımından bahsetmemiz pek mümkün değildir. Zira menfaatler çatışmasını devlet yaptırımıyla cebren çözen hukukun, asgarî ahlâk olduğu ve ahlâka dayandığı bilinen bir gerçektir. Hz. Ali'nin (r.a.) "*İyi ahlâk üç özellikte somutlaşır: Haramlardan kaçınmak, helali aramak ve aileye cömert olmak*" sözüyle⁹⁰, Abdullah b. Zübeyr'in (r.a.) "*Allah, ancak insanların ahlâkı hakkında vahiy indirmiştir*" tespitinde⁹¹ bu gerçekliğin ipuçlarını bulmak mümkündür. Hukuk felsefesi biliminde de dile getirildiği üzere "ahlâk toplumsal düzenin biricik temeli ve dayanağıdır. Çünkü ahlâkî değerler ve onlara inanç olmaksızın ne bireysel yaşam, ne de onun uzantısı olan toplumsal yaşam, insanî bir kimliğe kavuşturulabilir; sadece amaçsız, idealsiz bir hayvansal yaşam olarak kalır"⁹²

Hukukun ahlâka bağlı olduğu, daha açıkçası onun bir türevi olduğu ya da olması gerektiği hususunu, vahyin kronolojik önceliklerinde görmek de mümkündür. Bu bağlamda Kur'ân'a baktığımızda hukukun hedef gayelerinin, pratik ve somut hukuk kurallarının bildirilme-

⁸⁵ Müsned, 2/440.

⁸⁶ bkz. Ebû Dâvûd, "*Edeb*" 7; Tirmizî, "*Bir*" 61-62; Muvatta, "*Husnü'l-Huluk*" 6; Müsned, 6/442.

⁸⁷ Buhârî, "*Menâkıb*" 23; Tirmizî, "*Bir*" 71; Müsned, 4/193, 194. Aynı bağlamda daha birçok hadisin kaynağı için bkz. A.J. Wensinck, *Concordance*, İstanbul 1986, 2/74-75.

⁸⁸ Abdulhak Kemal Yörük, *Hukukun Umumi Prensipleri*, İstanbul 1949, s. 22-26; Orhan Münir Çağıl, *Hukuk Başlangıcı Dersleri*, İstanbul 1963, s. 52; İsmail Kılıoğlu, *Ahlak-Hukuk İlişkisi*, İstanbul 1988, s. 325 vd.

⁸⁹ Kılıoğlu, *age.*, s. 336, 339.

⁹⁰ Gazzâlî, *İhyâu Ulûmî'd-Dîn*, 3/52.

⁹¹ Buhârî, "*Tefsîru Sûrati'l-A'râf*" 5.

⁹² Hartmann, N., *Ethik*, s. 65 ve Sadri Maksudi Arsal, *Hukuk Felsefesi Tarihi*, s. 306-307'den naklen, Vecdi Aral, *Hukuk Felsefesinin Temel Sorunları*, İstanbul 1992, s. 93.

sinden önce, vahyin ilk geliş aşamasından itibaren belirlendiğini görüyoruz. Adalet, ihsan, iyilik, af, sabır, şükür, ahde vefa, kötülüğü en güzel biçimde giderme gibi emirler ile haksızlık, fuhuş, kötülük, taşkınlık, ahde vefasızlık, ölçü ve tartıda hile yapma, bilgisizce hüküm verme, yeryüzünde fitne çıkarma, haksız yere cana kıyma gibi yasaklar Mekke döneminin, iman vurgusu yanında sık dile getirilen mesajlarıdır. Böylece ahlâk altyapısına bağlı, meşrûyetini ve kuvvetini oradan alan bir hukuk düzeninin de temelleri atılmış oluyordu.

10. Ödev haktan önce gelir. Modern zamanların "insan hakları" vurgulu paradigmasının aksine İslâm, öncelikle ödevlerini bilen ve yerine getiren bir insan-toplum modeli öngörür. Kur'ân'da neredeyse bütün geçtiği yerlerde imana bitişik olarak takdim edilen "amel-i sâlih" gerçeği, hakları talepten önce ödevleri yerine getirme borcuna işaret etmektedir. Ödevlerini yapan birey, aslında başkasının hakkını gözetmektedir. Tersinden bir bakışla, insanın hakkı, aslında bir başkasının yazıfesidir.⁹³

Herkesin böylece ödevini yerine getirdiği bir ortamda, hakkı çiğnenen, dolayısıyla hak talebinde bulunan kimse de kalmaz. Onun içindir ki fakihler, Kur'ân'ın bu içeriğinden ve ilgili kavramlarından hareketle hukukun süjesi olan kişiyi "mükellef" yani ödevlerle sorumlu kişi olarak isimlendirmişlerdir.

"Siz kendinizi unutarak diğer insanlara erdemli olmayı mı öğütüyorsunuz- hem de İlahî kelâmı okuyup durduğunuz halde? Siz hiç aklınızı kullanmaz mısınız?"⁹⁴
 "Ey iman edenler! Yapmayacağınız şeyleri niçin söylüyorsunuz? Yapmayacağınız şeyleri söylemeniz, Allah katında büyük gazap gerektiren bir iştir."⁹⁵

Hız. Peygamber'in (s.a.) her gün yaptığı bir duada önce kendi görevine sonra muhatabından beklentisine yer vermesi de mânidârdır:

"Allahum! Saptırmaktan ve saptırılmaktan, zilletle düşmekten ve düşürülmekten, haksızlık yapmaktan ve haksızlığa uğramaktan, cahillik etmekten ve bana karşı cahillik edilmesinden sana sığınırım."⁹⁶

11. İslâm amelî ahlâkının bir anlamda bütün erdemleri özetleyen zirve ilkesi, haksızlığa uğranıldığında zalimi affedip haktan feragat etmenin, adaleti sağlama duygusuna yeğlenmesidir.

⁹³ Yusuf Karadâvî, *İslâm Hukuku* (çev. Y. Işıcık-A. Yaman), İstanbul 1997, s. 68.

⁹⁴ Bakara 2/44.

⁹⁵ Sâf 61/2-3.

⁹⁶ Ebû Dâvûd, "Edeb" 103; Tirmizî, "De'avât" 28; Nesâî; "İsti'âze" 30, 65; İbn Mâce, "Dua" 18.

Bir kimse tarafından yapılan dostluktan uzak, nazik olmayan veya ahlâka aykırı davranışlara aynı şekilde karşılık vermek (mukabele-i bi'l-misil) etkili bir haksızlığı düzeltme (ihkâk-ı hak) yöntemidir ve adâlete uygundur. "Kısasta sizin için hayat vardır."⁹⁷; "Kim size saldırırsa onun size saldırdığı kadar siz de ona saldırın!"⁹⁸; "Eğer ceza vermek isterse-niz size yapılanın aynıyla karşılık verin!"⁹⁹ âyetleri bu hakkı dile getirir. Bununla birlikte feragat edip affı tercih, daha büyük bir erdemdir. Böylece, zaptı her zaman mümkün olamayabilen intikam duyguları bastırılacak, benlik yerini diğerkâmlığa bırakacaktır. Babanzâde Ahmed Naîm'in (ö. 1934) ifadesiyle "âhara karşı ihsan, nefse karşı azîmet" ile davranılmış¹⁰⁰ olacaktır. Şu âyetler bu özelliğe dikkat çekmektedir:

"Kötülüğün cezası ona denk bir karşılıktır. Fakat kim affeder barışırsa onun mükâfatı Allah'a aittir. Doğrusu O, zalimleri sevmez. Kim haksızlığa uğradıktan sonra kendisini savunursa böyle hareket edenler kınanmaz ve cezalandırılmazlar. Böyle olmakla birlikte kim sıkıntıya göğüs gerer ve affederse işte bu, gerçekten takdir edilecek büyük bir erdemdir."¹⁰¹;

"...Hoşgörülü davranmanız takvaya daha uygundur. Aranızda lütûfkâr davranmayı unutmayın!"¹⁰²; "Onlar bollukta ve darlıkta Allah yolunda harcayanlar, öfkelerini yenenler, insanları affedenlerdir. Allah, iyilik edenleri sever."¹⁰³; "Bir hayrı açıklar veya gizlerseniz, yahut bir kötülüğü affederseniz (bilin ki), Allah da çok affedicidir, her şeye hakkıyla gücü yetendir."¹⁰⁴

12. Diğer ahlâk felsefelerinde söz konusu edilen vicdanî ve sosyal yaptırımlar yanında İslâm, etkili bir uhrevî yaptırım ile ahlâkı koruma altına almıştır. Bu cümle ile ilk iki yaptırım türünün gücünü göz ardı etmiş olmuyoruz. Zira şu ve benzeri birçok hadis, vicdanın bu önemli rolüne vurgu yapmaktadır:

"İyilik, nefsin ve kalbinin kendisiyle mutlu olduğu, kötülük/günah ise vicdanı yaralayan ve içine sıkıntı veren davranıştır"¹⁰⁵; "Müftüler sana fetva verseler de sen kalbine danış!"¹⁰⁶; "Sana aksine fetva verseler de, tekrar söylüyorum aksine fetva verseler de bil ki iyilik, kalbin tatmin olduğu tutumdur."¹⁰⁷

⁹⁷ Bakara 2/179.

⁹⁸ Bakara 2/194.

⁹⁹ Nahl 16/126.

¹⁰⁰ Ahmed Naîm, *age.*, s. 61.

¹⁰¹ Şûrâ 42/40-41, 43.

¹⁰² Bakara 2/237.

¹⁰³ Âlü İmrân 3/134.

¹⁰⁴ Nisâ 4/149. Ayrıca bkz. Mâide 5/13; Nûr 24/22; Teğâbün 64/ 14.

¹⁰⁵ Müslim, "Bir" 14-15; Tirmizî, "Zühâ" 52; Müsned, 4/182; 5/251.

¹⁰⁶ Müsned, 4/194.

¹⁰⁷ Müsned, 4/228.

Kınama, ayıplama ve nihayet cezalandırma şeklindeki sosyal yaptırımlar da belki önemli ölçüde kişiyi ahlâkîlik çerçevesinin içinde tutmaktadır.¹⁰⁸ Fakat uhrevî yaptırım, ahlâk bilincinin derinleşmesini ve onun müslüman şahsiyetinin ayrılmaz bir parçası haline gelmesini sağlamaktadır. Zira İslâm'ın âhiret hayatına ve bu hayatın –en basitleri de dâhil olmak üzere- dünyadaki eylemlerin niteliğine göre rahmet ya da azab içinde ebedî süreceğine dair inanç esası, muhasebesini iyi tutan akl-ı selim sahibi bir mümini hem kendisiyle hem de çevresiyle barışık bir hayata yönlendirecektir. Şu âyetler, söz konusu bilinci ve buna bağlı motivasyonu kazandırmaktadır:

“Artık kim zerre ağırlığınca bir hayır işlerse, onun mükâfatını görecektir. Kim de zerre ağırlığınca bir kötülük işlerse, onun cezasını görecektir.”¹⁰⁹

“...Zulmedenler azaba uğrayacakları zaman bütün kuvvetin Allah'ın olduğunu ve Allah'ın azabının pek şiddetli olduğunu bir bilselerdi!”¹¹⁰

“Herkesin yaptığı iyiliği ve yaptığı kötülüğü hazır bulacağı günde kişi, kötülükleri ile kendi arasında uzak bir mesafe bulunmasını ister. Yine Allah, sizi kendisine karşı dikkatli olmanız hakkında uyarılmaktadır. Allah, kullarını çok esirgeyicidir.”¹¹¹

“Güzel iş yapanlara (karşılık olarak) daha güzeli ve bir de fazlası vardır. Onların yüzlerine ne bir kara bulaşır, ne de bir zillet. İşte onlar cennetliklerdir ve orada ebedî kalacaklardır. Kötü işler yapmış olanlara gelince, bir kötülüğün cezası misliyledir ve onları bir zillet kaplayacaktır. Onları Allah'(ın azabın)dan koruyacak hiçbir kimse de yoktur. Utanç, sanki yüzlerini kopkoyu bir gecenin karanlığı bürümüş gibi, onları gölgeleyecek. İşte onlar cehennemliklerdir. Onlar orada ebedî kalacaklardır.”¹¹²

“Ve kıyamet günü öyle doğru teraziler kurarız ki, kimse en küçük bir haksızlığa uğratılmaz; bir hardal tanesi kadar bile olsa, her şeyi tartıya sokarız; hesap görücü olarak kimse Bizden ileri geçemez!”¹¹³

“İşte o vakit, kimin tartıları ağır gelmişse, artık o, hoşnut olacağı bir hayat içinde olacaktır. Ama kimin de tartıları hafif gelirse, işte o bir uçurumun girdabına sürüklenecektir. Sen o uçurumun ne olduğunu ne bileceksin? O, kızgın bir ateştir.”¹¹⁴

¹⁰⁸ Ahlâkın yaptırımları konusunda bkz. Ahmed Naîm, *Ahlâk-ı İslâmiyye Esasları*, s. 6; Ahmed Hamdi Akseki, *Ahlâk Dersleri*, s. 103-112; Çağrı, *age.*, s. 132-135. Erdem, *Ahlâk Felsefesi*, s. 97-103.

¹⁰⁹ Zilzâl 99/7-8.

¹¹⁰ Bakara 2/165.

¹¹¹ Âlü İmrân 3/30.

¹¹² Yûnus 10/26-27.

¹¹³ Enbiyâ 21/47.

¹¹⁴ Kâri'a 101/6-11.

II. Müslüman Amelî Ahlâkının Eylem Boyutu

Bireyin hem kendisi, hem çevresi, hem eşya ve tabiat, hem de tanrısıyla kurduğu ilişkiler ağının karmaşıklığı, belki yüzlerce hatta binlerce ahlâk kuralını, dolayısıyla bunların zıddı olan bir o kadar gayrı ahlâkî tutumu konuşmayı gerektirmektedir. Hayatın bütün yönleri ve ilişkileri göz önüne alındığında bunlara ilişkin erdemlerin sunumu, takdir edilir ki, bu tebliğin sınırlarını aşacaktır. Hal böyle olunca ahlâkın eylem boyutu ekseninde burada, müslüman ahlâkçıların kullandığı fazîletler/erdemler ve rezîletler/kötü huylar sınıflandırması üzerinden genel bir sunum yapmayı tercih edeceğiz. Bir adım sonra, asgarî ahlâk olarak nitelediğimiz hukuk kurallarıyla korunması hedeflenen beş temel değer (makâsıd-ı hamse) çerçevesinde daha somut örnekler vermeye çalışacağız.

Eflatun'un (ö. MÖ yaklaşık 347) müslüman ahlâkçılar tarafından da benimsenmiş olan gözlemine göre nefsin üç temel gücü bulunmaktadır: *Akıl*, *gazap* ve *şehvet*. Bunlar uyumlu ve dengeli bir biçimde işlev görürlerse bileşke fazîlet olarak adalet gerçekleşmiş olur.¹¹⁵ Söz konusu güçlerin uyum ve itidali sonuçta bize sırasıyla dört temel fazîlet verir: Hikmêt, şecaat, iffet ve adalet.¹¹⁶

İnsan hayatının erdem haritası işte bu dört fazîlet sütunundan hareketle çizilebilir. İslâm tarihinde ilk sistematik ahlâk düşünürü olarak bilinen İbn Miskeveyh'ten itibaren müslüman ahlâkçılar Kur'ân ve Sünnet'in *edeb*, *bir*, *ihsan*, *salâh* ve *fazîlet* odaklı mesajlarından istifadeyle erdem haritaları hazırlamışlardır.¹¹⁷ Biz burada Gazzâlî'de berraklaşmış olan listeye göz atacağız. O, dört temel fazîletten ilk üçü ile bunların ürünleri olan alt fazîletlere ilişkin olarak aşağıdaki gibi bir tablo sunar¹¹⁸. Bütün bu fazîletlerin bileşkesi olan adalet için Gazzâlî'nin burada yer vermediği alt fazîletlerden bazılarını İbn Miskeveyh şöyle sıralar: Sadâkat (doğruluk ve dostluk), ülfet, sıla-i rahim, mükâfee (ödüllendirmek), hüsn-i şerike (güzellikle bir araya gelme), hüsn-i kaza (âdil yargılama ve/veya işi itinalı yapmak), teveddüd (sevgi ve şefkat göstermek), ibadet, terk-i hıkd (kin besle-

¹¹⁵ "Adalet hulku, hikmet ü iffet ü şecâ'atin ictimâ'ından hâsil olur." Kınalızâde, *Ahlâk-ı Alâî*, s. 101; bkz. s. 135.

¹¹⁶ İbn Miskeveyh, *age.*, s. 13, 15, 33, 72, 108; Gazzâlî, *Mizânü'l-Amel*, s. 64, 264; a.mlf., *İhyâ*, 3/53; Kınalızâde, *age.*, s. 101.

¹¹⁷ bkz. Macid Fahri, *İslâm Ahlak Teorileri*, s. 101 vd.

¹¹⁸ Gazzâlî, *Mizânü'l-Amel*, s. 264-287.

memek), şerri hayır ile karşılama, her durumda şahsiyeti korumak, düşmanlığı terk etmek, fayda sağlamayan söz ve anlatıları terk etmek.¹¹⁹

Hikmet	Şecaat	İffet	Adalet
Hüsn-i tedbir: Önemli konularda en uygun ve faydalı olanı bulup çıkarma Cevdet-i zihin: Karışık ve tartışmalı görüşlerin arasından doğruyu bulup çıkarma Nikâyet-i rey: Olumlu sonuçlara götürecektir sebeplere süratle vâkıf olmak Savâb-ı zan: Delilleri incelemeyen tecrübeye ve gözleme bağlı olarak doğruyu tahmin	Kerem: Değeri ve faydası büyük işlerde gönüllü olmak Necdet: Kendine güven Kiber-i nefis: Yüce gönüllülük İhtimal: Dayanıklılık/tahammül edebilme Hilm: Kendine hâkim olmak Sebat: Azmetmek Nebl: Âlicenaplık Şehâme: Güzel amelere hırslı olmak Vakar: Konumunun farkında olmak, ağırbaşlılık	Haya Hacel: Erkeklerde değil kadın ve çocuklarda övülen mahcubiyet Müsamaha: Hakkından feragat Sabr Sehâ: Cömert olmak ve haram kazançtan uzak durmak Hüsn-i takdir: Ölçülü harcamak İnbisat: Geniş yüreklilik Demâset: Nazik olmak, arzularına karşı nefsi eğitmek, yumuşaklık İntizam: Tutarlı, uyumlu tercih ve davranış Hüsn-i hey'et: Kılık kıyafet düzgünlüğü Kanaat Hudû: Nefsin güzel lezzetleri sükûnetle tatması Vera': Nefsi sâlih amellerle süslemek Talâkat: Dengeli mizah Müsâade: Yardımseverlik Tegahhut: Hayır ve şerrin hak etmeyenlere gitmesine kederlenmek Zarf: ortama uygun nükte yapmak	

Kolayca anlaşılacağı üzere burada sıralanan faziletlerin zıtları rezîlettir. Erdemli bir hayat sürüp dünya ve âhiret mutluluğunu hedefleyenler, söz konusu faziletlere sıkıca sarılıp buna karşılık kötü huy, tutum ve davranışları terk etmek zorundadırlar. Sadece kendisi için yaşayan, kendi isteklerini önceleyen, heveslerini gerçekleştirmek için meşruiyet sınırını alabildiğine genişleten, sadece bu dünyadaki âcil hazlar peşinde koşan, bunun için de "özgür ve mutlu" olmayı

¹¹⁹ Tehzîbü'l-Ahlâk, s. 18.

yegâne amaç edinen, sabırsız, sorumsuz ve tevekkülsüz hale gelen günümüzün atomize bireyleri için bu faziletlerin ne kadar hayati olduğunu söylemek durumundayız.

Atomizelik öyle bir felakete doğru seyretmektedir ki, insanlığın adeta son kalesi haline gelen çekirdek aile bile darbe almakta, tek ebeveynli aileler (familles monoparentales) çoğalmaktadır.¹²⁰ Tıp teknolojisinin imkânlarıyla artık bir eşle beraberliğe gerek olmaksızın çocuk sahibi olunabilmekte, peşin ama geçici dünya hazlarından daha çok nasip almak ve daha çok tüketmek adına veya çeşitli ekonomik ve toplumsal gerekçelerle karı-kocanın her ikisi de çalışma hayatında yer almakta, sonuçta çocuklar ve yaşlıların bakımları profesyonel kurumlara havale edilmekte, akraba ve komşuluk bağları zayıflamakta, hırs ve bencillik artmaktadır. Her biri ayrı bir rezilet olan bu kısa sorunlar sıralaması bile amelî ahlâkın, eğer “insan” olarak kalmak istiyorsak gündemimizin en önemli maddesi haline gelmesi gerektiğini gösterecektir.

Geldiğimiz bu noktada amelî ahlâkın eylem boyutuna dair daha somut belirlemeler yapabiliriz.

Allah'ın buyrukları ve bunların İslâm Peygamberi tarafından beşerî ve toplumsal düzeyde örneklenerek açıklanmasına dayanan İslâm geleneği, sadece nasihat ve eğitimle değil, aynı zamanda hukuk kurallarıyla ahlâkî yapıyı korumayı öngörmüştür. Bir başka ifadeyle hukuk, adeta bir ahlâk denetimcisi olarak devreye alınmış, faziletlere hayat verecek ve reziletleri bertaraf edecek davranışlar, yaptırım gücüne sahip birer hukuk kuralı haline getirilmiştir. Bu bağlamda fakihler, bütün fikhî hükümlerin insanın beş tümel değerini (makâsıd-ı hamse; külliyyât-ı hams) korumakla ilgili olduğunu söylemişlerdir.¹²¹ Hayat, din, akıl, nesil ve mal şeklinde sıralanan bu meta/üst değerlerin ahlâkın dört temel faziletleriyle olan irtibatı, dikkatli bir bakışla hemen fark edilecektir.

Söz gelimi *dini korumak* tümel hükmü içinde yer alan ibadetler, bir başka vesileyle yukarıda dile getirildiği gibi, kişinin ruhen yücelmesi, arınması ve doğasındaki erdemleri hatırlaması amacına matuftur. Tekrar örnekleyecek olursak meselâ namaz, insanı çirkin fiillerden ve

¹²⁰ bkz. <http://www.aile.gov.tr/images/icerik/20071842788/doc/> (02.10.2008); Bengi Se-merci, “Yeni Aile Modeli”, www.toropil.com/kafe/ustalar.asp?ustalar_makale=ustalar_ayrinti&no=2784-42k- (06.10.2008)

¹²¹ bkz. Cüveynî, *el-Burhân*, Beyrut 1997, 2/79; Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, Beyrut 1993, s. 74; Şâtîbî, *el-Muvâfakât fi Usûli's-Şerîa*, Beyrut 1991, 2/7-8.

sağduyuya aykırı her şeyden alıkoyarken¹²²oruç, koruyucu bir kalkan niteliğiyle kişinin kendisine iyilik (hayr) yapmasını sağlar.¹²³ Mâlî ibadetler de aynı şekilde verenin servet biriktirme güdüsünü terbiye edip¹²⁴ arınmasına vesile olurken¹²⁵, aynı zamanda iç huzuru yakalamasını da temin eder.

Toplumların temelini oluşturan aile kurumunu ve dolayısıyla *nesli korumak* için hukuk dışı cinsel beraberlikler (zina) yasaklanmıştır. İffetli bir hayatı hedefleyen bu tümel maksadın bir ayrıntısı olarak, zinanın isbatı için dört şahidin aranmasında¹²⁶ başka hukukî gereklilikler yanında, sırları araştırmama erdemini kazandırma¹²⁷ ve olur olmaz zina isnadında bulunma düşüklüğünden kurtarma¹²⁸ hedefi de bulunmaktadır.¹²⁹ Namusa iftira yoluyla kastetme ahlâksızlığının¹³⁰, kazf (iffete iftira) cezasıyla karşılanması da bunun bir başka örneğidir.

Başta alkollü içecekler olmak üzere insan aklının sağlıklı karar verme yeteneğini etkileyen her tür maddenin haram kılınması ve içenin cezalandırılmasıyla *aklı korumak* hedeflenmiştir. Aynı şekilde her bireyin belli düzeyde bir eğitim alması farz kılınarak¹³¹, aklın terbiyesi ve işlevsel hale gelmesi öngörülmüştür. Bu hedefler, hikmet fazîleti ve altındaki dört akıl fonksiyonuyla doğrudan ilgilidir.

Malı korumak için ağır bir cezaya bağlanan hırsızlık suçu ile mülkiyete saygı göstermek, kanaatkâr olup başkalarının mallarına göz dikmemek erdemi arasında yakın ilişki vardır.

Fakihlerin bu düzlemde getirdikleri başka bir açılım daha vardır. Onlar sadece aslî ve zorunlu kurallar koymakla yetinmemiş, dahası insanî münasebetlerin güzelleştirilmesi, kolaylaştırılması ve yaygın ahlâkî telakkilerin gözetilmesi (celb-i mekrume) amacıyla da birçok hüküm çıkarmışlardır. Fıkıh edebiyatında *tahsîniyyât* terimiyle ifade edilen ve Şâtıbî'nin (ö. 790/1388) deyimiyile "mekârim-i ahlâk" ilkeleri olan bu düzenlemeler ile müslüman toplumların mükemmel bir duruma gelmesini ve böylece güven içinde yaşayıp, diğer milletlerin

¹²² Ankebût, 29/45.

¹²³ Bakara, 2/183-184.

¹²⁴ Fecr, 89/19-20.

¹²⁵ Tevbe, 9/103.

¹²⁶ Nisâ, 4/15; Nûr 24/4.

¹²⁷ Hucurât, 49/12.

¹²⁸ Nûr, 24/ 4, 23.

¹²⁹ Abdullah Dirâz, *Düstûru'l-Ahlâk fi'l-Kur'an* (Arapçaya çev. A. Şahin), Kuveyt-Beyrut 1973, s. 271. Eserin Türkçe çevirisi için bkz., *Kur'an Ahlakı* (çev. E. Yüksel -Ü. Günay) İstanbul 2002.

¹³⁰ Nisâ 4/24-25; Mâide 5/5; İsrâ 17/32; Nûr 24/33; Furkân 25/68.

¹³¹ İbn Mâce, "Mukaddime" 17.

nazarında çekici bir görüntü kazanmasını hedeflemişlerdir.¹³² Dinin tam ve kapsamlı fazileti emrettiğini, bunun eksiksiz gerçekleştirilebilmesi için de ayrıntıların *mendûb* türü hükümlerle sunulduğunu söyleyen İbn Miskevayh de¹³³ esasen benzer bir içeriğe işaret etmektedir. Genel ahlâkın korunmasını, beden ve çevre temizliğini sağlayan birçok ayrıntılı hüküm ile müstehcenliği, kadın ve çocuk istismarını engelleyen tedbirler, yeme içme adabı, bu cümleden olarak hatırlanabilir.

Kamu velayetini üstlenmek, adlî velayet, mahkemelerde şahitlik gibi hususlar başta olmak üzere fıkhîta birçok işlemin anahtarı olarak kabul edilen *adalet*in tefsirinde de ayrı duyarlılığı görmek mümkündür. Büyük günahlardan kesinlikle kaçınmak ve küçüklerde ısrarlı olmamak temel şartları yanında adalet niteliğini kazandıran önemli bir madde de mürüvvet sahibi olmaktır. Mürüvveti zedeleyen fiiller sadedinde fıkıh eserlerinin sayfaları arasında sayılan özellikler, bu son şartın doğrudan ahlâkî gelişimle ilgili olduğunu göstermektedir. Meselâ, kadınsı davranışlar sergilemek, giyim kuşama dikkat etmemek, avret yerlerini açmak, geçmişe sövmek, taraf tutmak, kazancına dikkat etmemek, kişiliklere saldırı, ebeveyne saygısızlık, özensiz ve gereksiz lakırdı etmek, alışılmadık (nekre) tutum takınmak, bu çerçevede sayılan gayrı ahlâkî özelliklerden bir kısmıdır.¹³⁴

Bütün bunlar bir yana İslâm, erdemlerin basit görünümüyle değil en mükemmel haliyle eyleme dönüşmesi çağrısında bulunmuştur. Kur'ân, her türlü erdemın en mükemmeliyle gün yüzüne çıkması/maksimize edilmesi için çağrıda bulunmuştur. Benimsediği üslûp ve seçtiği kelimeler onun bu hususu ne kadar önemseydiğini göstermektedir.

Söz gelimi O, sadece iyiliği değil, gerçek ve engin iyiliği (*birr*)¹³⁵; sadece güzeli değil din açısından daha güzelini (*ahsen*)¹³⁶; sadece âdil olanı değil, adalete en uygun olanı (*aksat*)¹³⁷; sırf değerliyi değil daha değerli olanı (*ekber*)¹³⁸; asgari müslümanlığın gereğini değil, takvanın

¹³² Cüveynî, *age.*, 2/79-80; Şâtübî, *age.*, 2/9-10; Tâhir b. Âşûr, *Makâsîdû'ş-Şer'iatî'l-İslâmiyye*, Tunus 1985, s.82.

¹³³ *Tehzîbü'l-Ahlâk*, s. 110.

¹³⁴ bkz. Kudûrî, *el-Kitâb*, 4/61-63; Şîrâzî, *et-Tenbîh* s. 269; Zeyla'î, *Tebyînu'l-Hakâik*, Bulâk 1313, 4/220-223.

¹³⁵ Bakara, 2/177, 189, 269; Âlû İmrân 3/92.

¹³⁶ Nisâ, 4/125; Mâide 5/50; Fussilet 41/33.

¹³⁷ Bakara, 2/282; Ahzâb 33/5.

¹³⁸ Ankebût, 29/45.

(*hakkan ale'l-müttekîn*)¹³⁹ ve gönül yüceliğinin (*sabr*)¹⁴⁰ gereğini hedef olarak belirler.¹⁴¹

Meselâ, borcunu ödeme güçlüğü içinde bulunan borçluya, vade tanımak bir yükümlülüktür; fakat böyle birisinin borcunu bütünüyle silmek daha çok övgüye layık bir davranıştır.¹⁴² Uğranılan bir haksızlığa karşı kendini savunmak bir haktır; fakat sabretmek ve bağışlamak büyüklüktür.¹⁴³ Farz olan ödevleri yerine getirmek iyidir; fakat gönülden yapılan ilaveler Allah'ın hoşnutluğunu artıran davranışlardır.¹⁴⁴ Bazı gerekçeler, Allah'a yönelik vazifelerin ertelenmesine sebep olabilir; fakat güç yetirilebiliyorsa ertelememek daha iyidir.¹⁴⁵

Kur'ân'ın bu duyarlılığının müctehid fakihlerin zihnine yansımaması ve onları yönlendirmemesi düşünülemezdi. İşte müslümanların amelî hayatını düzenleyen fıkıh anlayış ve geleneğinin nasıl bir erdem kaygısına sahip olduğunu, iki ilginç hüküm üzerinden arz edeyim:

- Sadece kefen satan bir kişinin şahitliği kabul edilmez. Çünkü bu kişi, "aman ölümler çok olsun, salgın hastalıklar baş göstersiz de benim işlerim açılsın" diye düşünebilir. Bu düşünce ile o "hiss-i insânî"den uzaklaşır, dolayısıyla şahitlik ehliyeti zedelenir.¹⁴⁶

- Doğruluğu ispatlansa bile, karşıdaki kişiyi rencide eden her söz ve isnat, bunların sahibini cezalandırmaya sebeptir. Meselâ, zinadan olan birisine "veled-i zina", zenci birisine "kara derili" demek; eskiden işlediği bir suçu yüzüne vurmak, isnat ve mahiyet açısından iftira olmasa da kişiyi düşük düşürücü özelliğinden dolayı mahkemede ceza davasına konu olabilmektedir.¹⁴⁷

- Amelî hayatın ahlâk alt yapısı üzerinde şekillenmesini elden geldiğince temin edebilmek için fakihlerin göz önüne aldığı bazı yaklaşımlara da burada değinmek anlamlı olacaktır:

- Fıkıh dilinde aynı zamanda irşad amaçlı ahlâkî bir incelik tercih edilmiştir. Meselâ, namazın vaktinde eda edilmemesi "namazı kılmamak" veya "namazı geçirmek" fiilleriyle değil, "namaz geçerse" fiiliyle ifade edilmiştir. Böyle yapmakla, bir müslümanın bilinçli olarak

¹³⁹ Bakara, 2/180, 241.

¹⁴⁰ Âlü İmrân, 3/186; Şûrâ 42/43; Ahkâf 46/35.

¹⁴¹ bkz. Dirâz, *Düstûru'l-Ahlâk fi'l-Kur'ân*, s. 299-300.

¹⁴² Bakara, 2/280.

¹⁴³ Şûrâ, 42/41-43.

¹⁴⁴ Bakara, 2/158.

¹⁴⁵ Bakara, 2/184.

¹⁴⁶ Zeyla'î, *Tebyinü'l-Hakâik*, 4/227; Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmîyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kamusu*, İstanbul ty. (Bilmen Yayınevi), 8/168.

¹⁴⁷ Başka örnekler için bkz. İbn Âbidîn, *Reddü'l-Muhtâr*, Beyrut ty. (Dâru İhyâ'it-Türâsî'l-Arabî), 3/182 vd.

namazlarını ihmal etmeyeceği, olsa olsa iradesi dışında kaçırabileceği dersi verilmek istenmiştir. Aynı şekilde insana yakışmayan, aklın ve dinin çok hoş görmeyeceği kimi davranışlar, yaraşık olmaz anlamında "lâ yenbağî"; tam tersi tutumlar da yaraşır anlamında "yenbağî" fiille-riyle sunulmuştur. Haram olmamakla beraber terk edilmesi daha uygun olan eylemler, çirkin bulunan anlamında "mekrûh"; bağlayıcı olmamakla beraber yapılması iyi bulunanlar, hoş karşılanan ve teşvik edilen anlamında "müstehab", "müstahsen" veya "mendûb" terimle-riyle hükme bağlanmıştır. Dikkat çekici bir başka lafız da "lâ be'se bih"dir. Tam tercümesiyle "Sakıncası yoktur" karşılığını verebilece-ğimiz bu kullanımındaki "be's" (sakinca, kötülük) kelimesi, aslında bir takım pürüzler dolayısıyla cevazın kerhen verildiğini ihsas etmekte-dir. Öyleyse "lâ be'se bih"li cevazların terki, ahlâk bakımından daha uygun olacaktır.¹⁴⁸ Söz gelimi eti daha bol ve lezzetli olsun diye hay-vanların iğdiş edilmesi, mescidlerin altın sulu boyalarla nakışlanması lâ be'se bih'dir¹⁴⁹ yani mubah olmakla beraber terkleri evlâdır.

- Yararları temin etmeye nazaran öncelikle zararları gidermek ter-cih edilir. Biline gelen formül ifadeyle *def-i mefâsid celb-i menâfiden evlâ-dır*.¹⁵⁰ Zira zarar, sadece maddî değil aynı zamanda rûhî ve ahlâkî te-sirler de icra eder. Bu sebeple behemahal giderilmelidir.

- Hem şekil hem öz, hem zâhir hem bâtın bütünlüğünü, daha açık ifadesiyle hem hukukî geçerliliği hem ahlâkî tutarlılığı beraberce sağ-lamak için kazâi-diyânî hüküm ayırımı yapılmıştır.¹⁵¹ Manipülasyona açık olduğu için mükellefin beyanı ve maddî belgeler, her zaman ha-kikati, dolayısıyla adaleti sağlayamayabilir. Böyle bir durumda, somut isbat vasıtalarına dayandığı için verilen hüküm kazâen yani hukuken geçerli olacak ve sonuçlarını bağlayıcı olarak doğuracaktır. Fakat bu yargı, diyâneten yani dînin özü, hedefleri ve uhrevî sonuçlar baki-mundan aynı özelliğe sahip olmayabilir. Niyetlere ve işlerin iç yüzüne vâkıf olunamayacağı için fakihler, salt şekilsel hukukî meşruiyetin yeterli sayılmayacağını ısrarla vurgulayıp, mükelleflerin bir vicdan muhasebesi yapmalarını ve böylece ahlâkî tutarlılığı da sağlamalarını

¹⁴⁸ Bkz. İbn Âbidîn, *age.*, 1/81, 446, 564; krş. 3/239.

¹⁴⁹ Kudûrî, *age.*, 4/160-161;

¹⁵⁰ İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve'n-Nazâir*, Beyrut 1985, s. 90; *Mecelle* md.30.

¹⁵¹ Bu kavramlarla ilgili olarak bkz., Davut Yaylalı, "İslâm Hukukunda Kazaî-Diyânî Hüküm Ayırımı", *Dini Araştırmalar Dergisi*, c.5, sy.15, Ocak-Nisan 2003 (Ankara) s.29-36; Talip Türcan, "İslâm Hukukunda İki Farklı Geçerlilik Alanı: Kazâî ve Diyânî Hüküm Ayırımı", *1.İslâmî İlimlerde Terminoloji Sorunu Sempozyumu*, Ankara 2006 için-de s.279-295.

hedeflemişlerdir. Onları böyle bir ayırıma sevkeden en esaslı sâik Hz. Peygamber'in (s.a.) şu uyarısı olmuştur:

"Ben ancak bir insanım. Siz benim huzurumda mahkemeleşiyorsunuz. Olur ki, biriniz delilini ötekinden daha iyi ifade eder de ben, ondan duyduğuma göre lehinde karar verebilirim. Öyleyse her kime kardeşinin hakkından bir şey kesip vermişsem hemen almasın! Çünkü bununla ona ancak ateşten bir parça bölmüş olurum."¹⁵²

• Fakihler, tikel olarak ele alındıklarında herhangi bir zarar ve gayrı ahlâkîlik özelliği taşımasa da başka durumlarla ve olaylarla yana gelince bu olumsuz sonuçları arzetme ihtimali bulunan fiilleri meşru görmemişlerdir. Literatürde *sedd-i zerâi'* (mefsedete götüren vasıtaları engelleme) ilkesi olarak isimlendirilen bu yöntem ile bir taraftan hakkâniyet temin edilmeye, diğer taraftan da fıtrattaki fazilet hisleri canlı tutulmaya çalışılmıştır. Meselâ, anlaşmalı hulle nikâhı, içki imalatçısına üzüm satımı, alacaklının borçludan hediye alması, bu ilkeye bağlı olarak doğru bulunmamıştır.

Konuya bireysel ya da toplumsal davranış modellerindeki ahlâk aşınmasını gidermeye yönelik bazı önerilerle son vermeden önce İslâm'ın amelî hükümlerinin arka planında bulunan, dolayısıyla fakihler tarafından dikkate alınan bir hususa daha işaret etmek yerinde olacaktır:

Hukuk kurallarının belirlenmesinde, toplum içinde ahlâk standardı düşük kimselerin bulunabileceği hesaba katılmıştır. Yani genel anlamda toplumun saygın ve müttakî olması yeterli bulunmamış, azınlıkta da olsa düşük ahlâklı kimselerin muhtemel yanlışlıklarına fırsat vermemek için önlemler alınmış hatta bazen kısıtlamalar getirilmiştir.

"Ey Peygamber eşleri! Siz öteki kadınlar gibi değilsiniz. Eğer takva sahibi iseniz edalı bir şekilde konuşmayın ki, kalplerinde maraz olanlar bir arzuya kapılmasın; daima düzgün konuşun!"¹⁵³

"Ey Peygamber! Eşlerine, kızlarına ve müminlerin hanımlarına dış kıyafetlerini üzerlerine almalarını söyle! Bu onların tanınmalarını ve rahatsız edilmemelerini sağlar."¹⁵⁴

âyetleri söz konusu hassasiyeti esas almış, gayrı ahlâkî davranış potansiyelini hesaba katmıştır. Meselâ, Asr-ı Saadette mescitlere rahatça

¹⁵² Buhârî, "Şehâdât" 27; Müslim, "Akdiye" 4-5; Ebû Dâvûd, "Akdiye" 7; Tirmizî, "Ahlâm" 11.

¹⁵³ Ahzâb, 33/32.

¹⁵⁴ Ahzâb, 33/59.

gidebilen kadınlara, hem kendilerinin dikkatli olmamaları hem de etraftaki mütecevizler dolayısıyla belli bir süre sonra kısıtlama getirilmesi bu yönde yapılmış bir düzenlemedir. Fakihlerin bu kararında “cinsel dürtülerin en güçlü güdülerden birisi olduğu” gerçeği etkili olmuştur.¹⁵⁵

Birçokları arasından arzedilen bu birkaç yaklaşım ve örnek, hukukun arka planını ve esas zeminini oluşturan ahlâkın, fakihler tarafından hangi duyarlılık düzeyinde algılandığına dair belli bir fikir verecektir. Bu örnekler aynı zamanda fıkıhın sırf zâhirle ilgilendiği, hatta Gazzâlî'nin tercihiyle, *ilgilenmesi gerektiği* yönündeki¹⁵⁶ yaklaşımların da haksızlığını ve gözden geçirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.

Sonuç ve Öneriler

Buraya kadar arzedilen çerçevenin, dünya bir tarafa sadece İslâm toplumları üzerinde bir sağlamanın yapılması halinde bile yüz ağartıcı sonuçlar alınabileceğinden kuşku duyuyoruz. Bu genel olumsuz tabloyu tek bir nedene bağlamak yanıltıcı olacaktır. Açıkçası ahlâk yoksunluğunu, iki asrı aşan bir süredir girdabında bulunduğumuz Batılılaşma sürecine indirgemek veya sadece sosyo-ekonomik nedenlerde aramak ya da dinin bireyin ve toplumun hayatından tecrit edilmesine bağlamak yeterince açıklayıcı olmayacaktır. Sorun belki bunların hepsinin ve burada saymadığımız başka sebeplerin bir sonucudur. Öyleyse her bir sebeple ilgili ayrıntılı tahliller, alan araştırmaları yapılmalı ve her düzeyde hangi tedbirlerin alınabileceği tartışılmalıdır.

Bu bağlamda biz, aşağıdaki önerileri dikkatlere sunuyoruz:

A. Devletin, Merkezî ve Mahallî Yönetimlerin Sorumlulukları

1. Merkezî ve mahallî idareler ahlâk aşınmasının toplumsal sonuçlarını dikkate alarak âcil eylem planları hazırlamalıdır.

2. Eğitim sistemi ve müfredat, erdemli hayatı önceleyen bir zihniyetle yeniden gözden geçirilmelidir.

¹⁵⁵ Kudûrî, *age.*, 1/81; Zeyla'î, *age.*, 1/ 139-140 (*inne farta's-ş-şebağ hâmil*).

¹⁵⁶ İlimlerin tasnif ve değerini ele aldığı yerde Gazzâlî şunları söylemektedir: “Fakihin bakış açısı, sadece dünya ile sınırlıdır, âhirete uzanmaz. O, dil ile zâhire yansıyan yöne iltifat eder; kalp fakihin yetki alanına dâhil değildir... Âhirette kalbin sırları, nuru ve ihlâsı fayda verecektir ki, bu hususlar fıkıh ilmini ilgilendirmez. Fakihin bu konulara dalması, tıpkı hiç alanı olmadığı halde kelâm ve tıp ilimlerine dalması gibidir... Dolayısıyla onun bu konulara girmesi de öylesine bir değinip geçme (tetafful) türünden olur.” bkz. *İhyâ*, 1/24-26.

3. Yaygın din eğitiminde ahlâka ve bilgiye beraberce dayanan bir dindarlık anlayışı geliştirilmelidir.

4. Ahlâkî gerilemeyi tetikleyen sosyal ve ekonomik sebeplerle mücadele edilmeli; servetin âdil paylaşımı ve tabana yayılması için tedbirler alınmalıdır. Bu amaçla görev yapan sivil toplum kuruluşları, gerek kamu gerekse bireyler tarafından desteklenmelidir.

5. Ahlâkın en önemli kaynağı ve sunucusu din olduğu için dinin örgün eğitim içindeki yeri nitel ve nicel olarak güçlendirilmelidir.

6. İhmal edilen erdemlerin hayatiyet kazanmasını, irtikâp edilen zâiletlerin bertaraf edilmesini temin için çeşitli düzeylerde mevzuat düzenlemesine gidilmeli; bu ilkeye ters düşen yasal hükümler ayıklanmalıdır.

B. Sivil Toplumun ve Bireylerin Sorumlulukları

1. Değerlerin yaşatıldığı ve aktarıldığı en önemli kurum olan ailenin sağlam kurulması ve huzurla sürdürülmesini temel amaç edinen sivil toplum kuruluşlarının sayısı artırılmalıdır. Kamuda da aynı amaçla çalışacak, nitelikli eleman ve imkânlarla donatılmış birimler ihdas edilmeli; var olanlar işlevsel hale getirilmelidir.

2. Geniş cemaatleri yönlendirme gücüne sahip kanaat önderleri, irşat faaliyetlerinde ritüel kadar hatta ondan daha çok ahlâka vurgu yapmalı ve mensuplarını ahlâk öncelikli bir dînî hayat yönünde eğitmelidir.¹⁵⁷

3. Fetva verme sorumluluğunu taşıyanlar, kararlarını sadece şekli tutarlılığa göre değil, dinin hedeflediği ahlâkî kişiliği geliştirme duyarlılığı ile bütünleşmiş küllî bir tutarlılığa göre vermelidirler.¹⁵⁸ Bir başka

¹⁵⁷ Bu öneri vesilesiyle şu gerçekler hatırlanmalıdır: Kur'ân'daki anlatımlara göre, bütün peygamberlerin toplumlarına yaptıkları çağrının iskeletini inanç ve ahlâk ilkeleri oluşturmaktadır; ahkâm onları takip etmektedir. Son Peygamber'in çağrısında da aynı durum hâkimdir. Hz. Peygamber'in yeni bir toplum ve devlet inşa edeceği Medine'ye hicretinden önce Akabe Bey'atleri'nde Medineli muhataplarından istediği hususlar ağırlıklı olarak ahlâkî faziletleri yerine getirmeleri ve kötü davranışlardan uzak kalmalarıdır. Yine onun insanlığa yaptığı son veda uyarısı da her cümlesinde yine erdemli bir hayat vurgusu taşımaktadır. Nitekim Ebû Hanîfe de salt hukuk (ahkâm) ile ilgili bilginin ikinci planda geldiğini belirtmiştir. bkz. *el-Fıkhu'l-Ebsat*, s. 43 (*el-fikh fi'd-dîn efdal mine'l-fikh fi'l-ahkâm*).

¹⁵⁸ Ceninin cinsiyetini belirleyebilmenin caiz olduğu (Ezher ve Mısır Müftülüğü'nün verdiği cevaz fetvası için bkz. *el-Alemü'l-İslâmî*, sy. 2023, Mekke 14 Nisan 2008, s. 6) ve taşıyıcı anneliğin belli şartlarla caiz olduğu (Prof. Dr. Orhan Çeker'in fetvası için bkz., <http://e-ilahiyat.com/content/view/697/260/> (05.10.2008) fetvası ile 1429/2008 Ramazanı'nda verilen "tokluk bantları"nın oruca zarar vermediği fetvası (Prof. Dr. Hayreddin Karaman'ın fetvası için bkz., <http://cumaertesizaman.com.tr/?bi=9&hn=5868>: 30.08.2008) burada hatırlanabilir.

ifadeyle müctehit, görevinin sadece şer'î hükmü vermekle sınırlı olduğunu zannetmeyip hükmünün ve fetvasının ne tür sonuçlara yol açacağını ve ne kadar ahlâkî olduğunu hesaba katmalıdır.¹⁵⁹ Diğer taraftan böyle bir tutum, fetva ve takva ayırımını ortadan kaldıracak, fetvaların takvalı olmasını sağlayacaktır.

4. Bütün çeşitleriyle medya organları kötü huyların sunumuna aracılık etmemeli; sektör sorumluluğunun farkında olmayanlar için yasal önlemler alınmalıdır.

5. Yetişme çağındakilerin rol model olarak gördüğü kimseler, kötü örnek olmaktan özenle uzak durmalı; bu kişiler, ahlâksızlıkla mücadeleyi dert edinen sivil ya da kamusal örgütler marifetiyle yüzyüze uyandırılmalıdır.

6. Gerek konferans ve diğer toplantılarla gerekse yazılı ve görsel yayınlarla ahlâk duyarlılığının gündemde tutulması sağlanmalıdır.

¹⁵⁹ bkz. Şânbî, age., 4/140-141.